

GULYÁS ANDRÁS

AZ AMARNA-KOR ELIADE VALLÁSTÖRTÉNETI MUNKÁJÁBAN

Eliade nagyívű vallástörténeti munkájában, a Vallási hiedelmek és eszmék történetében csupán egy fejezetet szentel a fáraókorai Egyiptom vallástörténetének, ami a magyar kiadásban körülbelül húsz oldalt tesz ki.¹ Mindez önmagában is mutatja, hogy az ókori Egyiptom nem tartozott legfontosabb kutatási területei közé, így talán nem is túl szerencsés vagy méltányos egyiptomi témával előhozakodni Eliade születésének 100. évfordulójára rendezett konferencián. Mindezt azért is tartom fontosnak megjegyzésként előrebocsátani, mert nyilvánvaló, hogy azok a kritikai megjegyzések, melyeket az egyiptomi vallástörténet ezen bemutatásával kapcsolatban tenni fogok, nem feltétlenül vetíthetők rá az egész műre – vagy legalábbis Eliade életművének értékelésében semmiképp sem egy egyiptológus szava a döntő.

Követve a konferencia célkitűzését, azaz Eliade műveinek értékelését és aktualitásának kérdését, valamint saját kutatási eredményeink rövid bemutatását, az Amarna-kor leírását választottam ki. Annál is inkább indokolt ez a választás, mivel egy olyan vallástörténeti korszakról van szó, melynek jelentősége messze túlmutat az ókori Egyiptom vallástörténetén, hiszen talán elsőként fogalmazódnak meg itt Kr. e. 1300 körül olyan eszmék, melyek igen közel állnak ahhoz, amit monoteizmusnak nevezünk.²

Ekkor, a 18. dinasztia vége felé Ekhnaton fáraó új fővárost alapít a mai Tell el Amarna helyén, és száműz szinte minden korábbi istent, egyedüli isteni lényként pedig a napkorongot, Atont, részesíti tisztelet-

¹ Eliade, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története* I. Budapest, 1994. (ford. Saly Noémi) 79-103.

² Magyarul összefoglalót nyújt a kérdésről Kákosy L.: *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Budapest, 1998. 141-154. és Assmann, J.: *Mózes, az egyiptomi*. Budapest, 2003 (ford. Gulyás A). 43-49.

ben. Bár az ókori Egyiptom vallástörténetének ezen korszaka a középiskolai tankönyvekben is kiemelt jelentőséghez jut, pontos értelmezése sok kérdést hagy nyitva még ma is.³

PROBLÉMÁS RÉSZEK ELIADE LEÍRÁSÁBAN

Nézzük, hogyan kezeli a korszakot Eliade. Mielőtt magára a reform Eliade által nyújtott értelmezésére kitérnék, hadd emeljek ki néhány erősen vitatható megállapítást Eliade leírásából. Ilyen kérdéses, vagy problémás megállapítások persze minden publikációban előfordulnak, itt azonban egy rövid szövegrészen belül (két bekezdés) annyi van belőle, ami azt mutatja, hogy Eliade számára valóban nem tartozott az előszeretettel kutatott korszakok közé az Amarna-kor.

A kisebb tévedések közül említhetem azt, hogy Eliade azt állítja, hogy az Amarna-korban jelenik meg először a népnyelv írásos forrásokban, noha tudjuk, hogy ez már jóval korábban, a 17. dinasztia végén, a Kamosze-sztélén megtörtént.⁴

Ugyancsak közhelyszerűnek hat az a megállapítása, mely szerint

„a fáraó többek között elutasította az etikett által előírt merev szokásrendszert, és hagyta, hogy a természetesség irányítsa kapcsolatait családtagjaival és bizalmasaival”⁵

Vannak ugyan olyan források, amelyek alátámasztani tűnnek egy ilyen megállapítást. Az Amarna-művészet egyik igen sajátos, bár nem teljesen előzmények nélküli újítása a királyi család ábrázolása (1. kép). A másik oldalon ugyanakkor a király és alattvalói, vezető tisztségviselői viszonyát erős alárendeltség, függőség jellemzi, ami általában nem jellemző más korszakok ábrázolásaira (2. kép). Legalábbis ezt sugallják

³ A helyszínen jelenleg is folyó kutatásokhoz: <http://www.amarnaproject.com/> Utoljára megnézve: 2007. július 05.

⁴ A sztélét publikálta: Habachi, L.: *The second stela of Kamose*. Glückstadt, 1972. Magyar nyelvű összefoglalás az egyiptomi nyelv történetéről: Kóthay K. A.: Nyelv- és íráshasználát: az írásbeliség társadalmi háttere. In: Kóthay K. A. – Gulyás A.: *Túlvilág és mindennapok az ókori Egyiptomban – Források a Kr. e. 3-2. évezredből*. Miskolc, 2007. 18-21.

⁵ Eliade 1994, 94-95.

az Amarna-reliefeken gyakorta megjelenő, földig hajoló, a királynak és családjának hódoló udvaroncok. Egyes kutatók így éppen ezért inkább egy autoriter uralkodóhoz, mint egy felvilágosult bölcshez hasonlítják Ekhnaton. Az mindenesetre biztos, hogy a természetesség fogalma csupán megszorításokkal alkalmazható.

Ugyanilyen fenntartásokkal kell kezelni Ekhnaton fizikai külsejére tett megállapítását: „Ez a csenevész és csaknem torzszülött fáraó” – bár ezt megint csak alátámasztani látszanak Ekhnaton ábrázolásai, hiszen valóban igen jellegzetes külsővel ábrázolják.⁶ Aki viszont kicsit jobban ismeri az Amarna-művészetet, rögtön felhozhat ellenpéldákat is. Ekhnatonról ismerünk olyan szobrot, ahol másképp ábrázolták,⁷ másrészt pedig feleségét, Nefertitit ugyancsak ábrázolták ilyen sajátos külsővel (1. ábra). Azt a nőt, akit méltán híres büszkje alapján gyakorta az ókori Egyiptom legszebb nőjének szokás nevezni (3. ábra). A kérdés tehát itt is összetettebb annál, hogy testi fogyatékosagra lehessen következtetni a stiláris sajátosságokból.⁸

Az amarnai vallás lényeges pontját téveszti szem elől Eliade mikor a következőket írja:

„...Aton..., akit kezekben végződő sugarakkal ábrázoltak: ezek az élet jelképét (az ankhot) nyújtották a híveknek.”⁹

Valójában az egyetlen isten, a napkorong, Aton kezei bár tényleg az élet jelét, az ankhot tartották (lásd 1. ábra), de ezt soha nem nyújtották a híveknek, kizárólag a királyi család felé, elsősorban Ekhnaton részére. Ekhnaton kizárólagos kapcsolatban állt istenével, ahogy egyébként erre utal Eliade is.¹⁰ Ez a kizárólagosság nagyon fontos annak megértéséhez is, hogy mire akart válaszolni Ekhnaton új vallási eszmerendszerével (lásd lentebb, a személyes vallásosságról leírtakat).

⁶ Lásd például a kairói múzeumban őrzött kolosszusait: JE 49528, JE 49529. Képet közöl róla Kákosy L. i. m. 53. kép.

⁷ Lásd pl. a kairói múzeumban lévő szobrocskát: JE 43580.

⁸ A körültekintőbb szerzők így óvatosan kerülnek is az ilyen megállapításokat, mikor az Amarna-művészet sajátosságairól írnak. A Lexikon der Ägyptologie ezeket az eltéréseket azzal magyarázza, hogy az Amarna-stílus kialakulását különböző korszakokra osztja. Ez is jelzi, hogy stiláris kérdésnek tekinti, amelyből nem lehet azonnal következtetéseket levonni a királyi család külsejére.

⁹ Eliade 1994, 95.

¹⁰ Eliade 1994, 96.

Téves az a megállapítás, mely szerint egyedül két Aton-himnusz maradt ránk.¹¹ Szerencsére az Amarna-sírokban, határkő-sztéléken ennél jóval több feliratos anyag maradt fenn.¹²

Igen elnagyolt az a kitétel is, hogy a XVIII. dinasztia kihalása az egyiptomi szellem alkotókéességének végét is jelzi.¹³ Elég itt csupán néhány nevezetesebb műemléket megemlíteni, hogy látni lehessen, mennyire felületes megállapításról van szó. A XVIII. dinasztia utáni időszakból maradt ránk a karnaki templomkörzet több oszlopcsarnoka, temploma, a Ramesszeum, Medinet Habu, Abu Szimbel temploma és még hosszan lehetne sorolni ezeket a több ezer év elteltével is lenyűgöző műemlékeket. De nem csak az építészetre igaz ez, hanem a szöveges forrásokra is, hiszen pontosan a XVIII. dinasztia után kezdődő Ramesszida-kor az az időszak, amelyből rendkívül sok és változatos szöveges forrás maradt ránk.

Ezen a pontatlanságok, problémák azért hatnak különösen zavaróan, mert mindez két oldalon jön elő.

ELIADE ÍTÉLETE AZ AMARNA-REFORM EGÉSZÉRŐL

A lényeg azonban az általános vallástörténet szempontjából mégsem ezek a kérdéses részek, hanem a korszak egészének a megítélése.

¹¹ Eliade 1994, 95.: „Ehnaton teológiájának lényege két, Atonhoz címzett himnuszban található meg, az egyedüliekben, melyek ránk maradtak.”

¹² A hieroglif feliratok két alapvető publikációja: N. de G. Davies: *The rock tombs of el Amarna I-VI*, Oxford, 1903–1908. M. Sandman: *Texts from the Time of Akhenaten*, Bruxelles, 1938. Angol nyelvű fordítások: W. J. Murnane (E. S. Meltzer, ed.): *Texts from the Amarna Period in Egypt*, Atlanta, Ga, 1995. W. J. Murnane–Ch. C. van Siclen III: *The boundary stela of Akhenaten*, London, 1993; Grigássy É.: *Ó, Napkorong, ura a fények! Himnuszok az ókori Egyiptomból*. (Szerk. Gulyás A.). Budapest, 2007. Kóthay Katalin–Gulyás András: *Túlvilág és mindennapok az ókori Egyiptomban* c. könyvben jelenik meg; Részletek Ehnaton naphimnuszából: Sandman 1938, 94. sk. Grigássy Éva fordítása egy korábbi változatban megjelent Kákosy László: *Ré fiai*, Budapest, 1979, 139-140) c. művében. Az itt olvasható változatot közölte már az újabb kiadás: Kákosy László: *Az ókori Egyiptom története és kultúrája* Budapest, 1998, 147-148. A himnusz teljes magyar fordítása: Molnár Imre–Kákosy László: *A gyönyörűség dalainak kezdete*, Budapest 1973, 39-45.

¹³ Eliade 1994, 95.

Eliade egyértelműen forradalomként, reformként állítja be az Amarna-kort, tehát Ekhnaton személyes újítását hangsúlyozza, amellet hogy a papság hatalmának korlátozásában látta az új város megalapításának okát.¹⁴ Ezzel egyébként nincs egyedül, hiszen részben megfigyelhető volt ez a nézet más korabeli egyiptológiai munkákban is és ma is gyakorta találkozni vele.¹⁵ A kérdés tehát elsősorban az, mit és milyen mértékben, valamint milyen okokból kifolyólag tekintünk Ekhnaton személyes újításának, és mit kell tágabb összefüggések felől szemlélni.

Ami az állítás első részét illeti, az támasztja alá azt a megközelítést, mely szerint az Amon-papság ellen akart Ekhnaton reformjával fellépni, hogy az Újbirodalom vége felé valóban a király és a papság közti hatalmi harc bontakozott ki, melyből ekkor a thébai Amon-Ré papsága került ki győztesen. Az Amarna-kort megelőzően azonban egy ilyen harcnak nem sok jelét látni. Figyelembe kell venni azt is, hogy nem vihető át az ókori Egyiptomra állam és egyház európai történelemben megszokott szembeállítás, hiszen Egyiptomban a legfőbb pap maga a király, akit a papok csupán helyettesítenek a kultusz során.

Éppígy eltekint a részletekben rejlő lényegtől a magyarázat másik fontos eleme is, mely szerint Ekhnaton reformerként jelenik meg, ugyanis már Eliade idejében is voltak olyan tanulmányok, amelyek egyértelműen kimutatták, hogy az Amarna-korra jellemző új vallásos gondolatok semmiképp sem tekinthetők annyira újnak, mint amennyire ez első látásra tűnik.

Az új nem abban áll, hogy egy istent tesz meg a legfőbb lények Ekhnaton – ez már korábban is előfordult. Általános jelenség az egyiptomi vallásban, hogy a fontosabb vallási központokban mindig egy-egy istent neveztek meg legfőbb lényként, akinek minden más istent alárendeltek, így Memphiszben például Ptahot.¹⁶ A többi isten ezekben a szövegekben legtöbbször ugyan megjelenik, tehát nem tagadják létezésüket, de a főistennek alárendelten, csupán másodlagos szerepben tűnnek fel általában.

¹⁴ Eliade 1994, 94.

¹⁵ Lényegretörő áttekintést nyújt az Amarna-kor okaira vonatkozó elméletekről J. Assmann: *Ägypten. Eine Sinngeschichte*. Frankfurt am Main, 1999. 243. Redford, D. B.: *Akhenaten, the Heretic King*, Princeton, 1984.

¹⁶ Kóthay K. A. – Gulyás A. 2007, 42-44.

Egyes szövegek azonban egészen odáig jutnak ezen motívum továbbgondolásában, hogy nem pusztán kiemelnek egy istent és azt főistennek tekintik, hanem a többi istenről nem is ejtenek szót. Ez a gondolat különösen hangsúlyosan jelenik meg az úgynevezett új napvallásban, ami az Újbirodalom Amarna-kort megelőző időszakában bontakozott ki.¹⁷

Ez sem tekinthető tehát az Amarna-kor újításának, itt is komoly előzményekkel kell számolni.

Ugyanez igaz az Amarna-himnuszok tematikai jellegzetességeinek egy részéről is. Sok minden, ami az Amarna-reformot jellemzi, megfigyelhető az Amarna-kor előtti szövegekben is – és erről az egyiptológusok már jóval Eliade munkájának megszületése előtt tudtak.¹⁸

Az újszerű inkább a vallási türelmetlenségben és a rombolásban keresendő. Ekhnaton nem egyszerűen kiemel egy istent és a legfőbb lénynek tekinti, nem pusztán nem említi meg a többi istent vagy má-

¹⁷ Ehhez ld. J. Assmann idézett munkáit, egy ilyen, bár későbbi korszakból származó himnusz magyar fordítását közlöm in: Kóthay K. A. – Gulyás A. 2007, 44-46.

¹⁸ Lásd pl. Stewart tanulmányait: H. M. Stewart: Traditional Egyptian Sun Hymns of the New Kingdom. In: *Bulletin of the Institute of Archaeology* 6 (1966), 29-74. H. M. Stewart: A Possibly Contemporary Parallel to the Inscription of Suty and Hor. In: *Journal of Egyptian Archaeology* 43 (1957), 3-5. Wolf, W.: *Vorläufer der Reformation Echnatons*. zaes 1924, 59. Érdekes módon Eliade is említi viszont A. Varille tanulmányát (A. Varille: L' hymne au soleil des architectes d' Aménophis III Souti et Hor. BIFAO 41 (1942). A himnusz magyarul olvasható Grigássy Éva fordításában: „Ő, Napkorong, ura a fénynek...” i. m. 21-22.) az előző fejezet bibliográfiájában (31. 352.), de más összefüggésben, és nem vonja le belőle azt a következtetést, amiben az egyiptológiában teljes az egyetértés: a himnusz a legszorosabb párhuzamban áll az Aton-himnusszal, az egyedülálló napisten jelenik meg benne, tematikai párhuzamok is megfigyelhetők, röviddel az Amarna-reformot megelőzően. Mindez azért érdekes, mert mutatja, hogy az Amarna-„reform” komoly előzményekre tekinthet vissza. A himnusszal ebből a szempontból részletesen foglalkozom a következő tanulmányomban: The Solar Hymn of Suti and Hor and the Temple of Luxor. A Comparison of God-Concepts. In: *Proceedings of the 7th Tempeltagung*. Harrassowitz, Wiesbaden. Megjelenés alatt.

sodrangúként kezeli őket, hanem kifejezetten pusztította emlékeiket, kivésette nevüket, képmásukat a templomokban.¹⁹

Egy olyan összefoglaló vallástörténeti munka szempontjából, mint Eliade műve, talán fölösleges is hangsúlyozni, milyen kiemelt jelentősége van ezeknek a látszólag jelentéktelen hangsúlybeli eltolódásoknak. Hiszen ha nem egyszerűen egy reformerről van szó, aki saját eszmérendszerével állt elő, hanem egy előzményekben gazdag folyamat radikális betetőzéséről, avagy Assmann-nal élve a politeista gondolatrendszer fokozatos megváltozásáról, megkérdőjeleződéséről, akkor ennek a korszaknak nyilván sokkal nagyobb teret kellett volna szentelni annál a két oldalnál, amit így kapott. A 18. dinasztiai himnuszok, reliefek és egyéb források tanulmányozásával ugyanis az Amarna-korban radikális formában megjelenő gondolatok érlelődését érhetjük tetten. Egy világtörténeti szempontból is fontos folyamatról van itt szó, amit Assmann nem véletlenül nevezett a politeista világkép válságának.²⁰

Mindez persze nem kisebbíti Ekhnaton személyes újításainak érdemét, így nem teljesen megalapozatlan Eliade összképe sem. Ugyanakkor az említett okokból kifolyólag azért, hogy a korszakot kizárólag Ekhnaton személyes újításaként, reformer voltának szemszögéből és a papsággal való szembenállás felől végzi, nem tudja megragadni azt az eszmétörténeti folyamatot, ami különösen érdekessé teszi a korszakot az általános vallástörténet szempontjából. Eliade mentségére ugyanakkor meg kell említeni azt is, hogy bár olyan tanulmányok, melyek azt mutatják be, hogy az Amarna-korra jellemző vallási vagy egyéb motívumok már korábban is megfigyelhetőek voltak, már akkor is voltak, mikor könyvét írta, ezt az egész átalakulást, az Amarna-korban legszélsőségsőbb formáját elérő új napvallás megjelenését igazán csak Jan Assmann művei tárták fel teljes összetettségében.

¹⁹ Ez a pusztítás olyan kiterjedt volt, hogy a műemlékek datálásánál is jól alkalmazható kritériumot kínál. Így ha egy relief töredéken Amon-Ré, az Amarna-kort megelőzően is főistenként tisztelt napisten nevét kivésték, ez majdnem biztossá teszi, hogy az adott relief az Amarna-kort megelőzően készült el.

²⁰ J. Assmann: *Re und Amun – Die Krise des polytheistischen Weltbilds im Ägypten der 18.-20. Dynastie*, Universitätsverlag, Freiburg-Schweiz – Vandenhoeck and Ruprecht, Göttingen, 1983. Angolul: J. Assmann: *Egyptian Solar Religion in the New Kingdom – Re, Amun and the Crisis of Polytheism*, (transl. Anthony Alcock), Kegan Paul, London – New York, 1995.

ELIADE ÖSSZEFOGLALÓJÁBÓL HIÁNYZÓ SZEMPONTOK

Elsősorban két főbb vallástörténeti szempontból releváns tényezőt lehet az Amarna-kor kiváltóokai között megemlíteni, amelyek hiányoznak Eliade leírásából, részben azért mert teljes mélységében csak azóta sikerült ezeket a folyamatokat megérteni, részben azért, mert bár egyiptológiai előtanulmányok jóval Eliade előtt is léteztek ezen a téren, ezeket ő nem említi. Az Amarna-kort kiváltó ezen két legfontosabb tényező a következő:

1. A király kizárólagos közvetítő szerepét megkérdőjelező személyes vallásosság elleni fellépés
2. A politeista eszmerendszer változása/„válsága”.

1. Személyes vallásosság alatt azt kell érteni, hogy az egyiptomiak különösebb közvetítés nélkül fordulhattak az Amarna-kort megelőzően is egyes istenekhez. Az istenekkel való érintkezés hagyományosan a király kiváltsága volt, pont ezen alapult a király politikai hatalma. Elvileg minden áldozatot, szertartást csak a király, isten fia mutathatott be, a papok is csak őt segítették. A személyes vallásosság tehát pontosan a király ezen szerepét tette zárójelbe. Az ilyen típusú himnuszok, vallásos szövegek már az Amarna-kor előtt megjelennek, különösen a Rameszszida-korban válnak elterjedté, ami azt is mutatja, hogy Ekhnaton azon törekvése, hogy visszaszorítsa a személyes vallásosságot, csupán időlegesen bizonyult sikeresnek. Így például a következő Ramesszida-kori himnuszban egy írnok fohászkodik az frás istenéhez, Thothoz, hogy segítsen neki mestersége titkainak elsajátításában:

*„Jöjj hozzám Thot, ó, fényes íbisz,
isten, ki szereted Hermopoliszt,
írnök az isteni Kilencség iratainak,
nagy, ki Unuban laksz!
Jöjj hozzám, adj nekem tanácsot!
Mesterségemben tégy képzetté engem!”²¹*

²¹ ford. Kóthay K. A. In: Kóthay K. A. – Gulyás A. 2007, 90-91.

Több forrás is egyértelműen alátámasztja, hogy Ekhnaton emberek és istenek ilyen közvetlen kapcsolatát elutasította.²² Az Amarna-kort megelőző és az azt követő thébai sírok bejáratánál a tulajdonost lehet látni, ahogy a felkelő és lenyugvó naphoz imádkozik. Az Amarna-sírokban ezt az Atonnak hódoló királyi pár végzi el, a tulajdonos csupán másodlagosan jelenik meg. De Ekhnaton naphimnuszában is kifejti, hogy egyedül ő ismeri Atont, a napistent, hiszen ő a napisten egyetlen fia.

2. Ami a vallásos átalakulást illeti, a hagyományos naphimnuszok (liturgikus dalok) gyakorta mítikus képeket használnak, a legfőbb istent pedig sok más isten társaságában mutatják be.²³ Ezek az istenek segítik a napistent, Rét, akinek folyamatosan a káosz erői ellen kell küzdenie, mikor hajójában áthalad az égbolton, illetve éjszaka megteszi a nyugatról kelet felé, azzal nappali haladásával ellentétes irányú utazását. Az őt segítő istenek, isteni lények védelmezik, legyőzik az ellene támadókat és így biztosítják zavartalan haladását.

A napisten ezen bemutatása fokozatos átalakuláson ment át a 18. dinasztia első felében, ami eleinte inkább csak egy kisebb hangsúlyeltolódásnak indult. A hangsúly áttevődött a napistenre, a himnuszok inkább a napisten titkait mutatják be, kísérőit, segítőit pedig csupán mellékesen említik, később pedig már egyáltalán nincs is róluk szó.

A legfőbb isten eszméje, egy istené, akit nem segítenek és nem kísérnek más istenek vagy isteni lények, vagy legalábbis egyáltalán nem esik szó ezen lényekről, az új napvallás egyik legmeghatározóbb eszméje volt. A 18. dinasztia vallástörténeti változásai nyomán az egyetlen és legfőbb napisten eszméje egyre fontosabbá vált, egyes himnuszokban pedig már kizárólag arról olvasni, hogy milyen tulajdonságokkal rendelkezik ez a legfőbb isteni lény.

²² A személyes vallásosság elleni fellépést, mint az Amarna-reform egyik fontos kiváltóokát, különösen J. Assmann hangsúlyozza.

²³ Részletesen foglalkozik a témával Assmann: Assmann, J.: *Liturgische Lieder an den Sonnengott*. Verlag Bruno Hessling, Berlin, 1969. és Stewart idézett cikkében.

AZ EGYEDÜLÁLLÓ ISTEN GONDOLATÁNAK KIALAKULÁSA AZ ÚJBIRODALMI TEMPLOMOK TÜKRÉBEN

Ezen a ponton kapcsolódik az Amarna-reform kérdése saját kutatási területemhez. Assmann és Stewart, akik behatóan foglalkoztak a napkultusz eszmerendszerének Újbirodalom alatt bekövetkező átalakulásával, rekonstrukciójukat elsősorban és szinte kizárólag a korabeli himnuszok tanulmányozására építették. Doktori munkámban a luxori templom feliratainak publikálását készítetem elő egy Párizsban őrzött, ez idáig publikálatlan dokumentáció segítségével. Mivel templomi feliratok és ábrázolások nem szétválaszthatóak az Újbirodalmi templomok esetében, ezért önkéntelenül is foglalkozom a templom dekorációjával, a dekorációs elvekkel. A templom dekorációjának tanulmányozása közben fedeztem fel, hogy a templom termeinek egy csoportját az jellemzi, hogy csak és kizárólag egy istent, a legfőbb napistent, Amon-Rét látni a falon több mint száz jeleneten. Mindez nagyon furcsán hat egy újbirodalmi templomban, ahol a falakon több tucat istent, isteni lényt lehet megfigyelni, különböző szertartások közben. Külön érdekessége a luxori templom ezen teremcsoportjának, hogy tájolása, építészeti kialakítása is azt mutatja, hogy a napkultusz kiemelt helyszíne volt. A teremcsoport egyik terme merőleges a templom főtengelyére, hogy így a Nílus folyásához képest kelet-nyugati tájolású legyen. A teremben lévő oszlopok pedig egyértelműen a nap 12 órájára utalnak.²⁴

A luxori templomot Ekhnaton apja, III. Amenhotep építette. Ez a dekorációs elv alátámasztja azt, hogy nem csupán a himnuszokban, hanem a templomok díszítésében is már ekkor igen hangsúlyossá vált az isteni egyedülállóság gondolata, noha ez ekkor még nem jelentett kizárólagosságot. Ez a kutatási eredmény is jól mutatja, hogy semmiképpen sincs arról szó, hogy Ekhnaton a hagyományos politeizmushoz képest egy emberöltő alatt a semmiből jutott el monoteista jellegű vallásához, a reform, forradalom szavak tehát mindenképpen fenntartásokkal kezelendők.

²⁴ Gulyás A.: The Unique Amun-Re at Luxor Temple. In: Mairs, R. – Stevenson, A.: *Current Research in Egyptology 2005 – Proceedings of the Sixth Annual Symposium*, University of Cambridge, 2005. Oxford, 2007. 22-37. Magyarul foglalkozom a kérdéssel a következő cikkemben: Gulyás A.: Templomi nyelvtan és az egyedülálló isten. A luxori templom dekorációs programjának néhány alapelve és jelentése. *Ókor* IV/4 (2005), 26-32.

ÖSSZEGZÉS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK: EGY ÖSSZEFoglaló VALLÁSTÖRTÉNETI MUNKA KORLÁTAI ÉS LEHETŐSÉGEI

Véleményem szerint azonban nem egyszerűen arról van szó, hogy Eliade nem volt kellőképpen jártas az óegyiptomi vallásban, hanem maga a műfaj nehezíti meg az egyes témák elmélyítését. Aki ugyanis egy ilyen átfogó vallástörténeti munka megírására vállalkozik, világos, hogy nem fog tudni elmélyülni olyan szinten egy-egy témában, ahogy azt az adott téma vagy kultúra specialistái meg tudják tenni. Az Eliade által az Amarna-kor leírásához használt szakirodalom még korához képest sem nevezhető a legfrissebbnek, nem is igazán bőséges, és többsége inkább ismeretterjesztő munka, mint tudományos publikáció.²⁵

Az egyiptológián belül maradván, ma már csak az ókori Egyiptom vallástörténetéről akkora a szakirodalom, hogy lehetetlen egy embernek áttekintenie. Átfogó, jegyzetekkel ellátott, szakfolyóirati cikkekig a szakirodalmat feldolgozó vallástörténeti munka az egész ókori Egyiptomról egyiptológus tollából sem igen születik.²⁶

Ugyanakkor, és ez az érem másik oldala, egy egyszerű lexikonhoz képest többletet is jelent az, ha egy szerző vezeti végig az olvasót a vallástörténeten. Az egységes stílus megkönnyíti a befogadást és a figyelmet is sokkal inkább leköti, mint egy lexikon szócikkei. Ami pedig a legfontosabb, enélkül a több vallási rendszerre kiterjedő átfogó ismeret nélkül valószínűleg nem születhettek volna meg olyan munkái, mint például az örök visszatérés mítosza.

²⁵ A következő munkákat idézi: Pendlebury könyvét 1935-ből, Drioton-Vandier általános ismeretterjesztő munkáját, melynek címe (L'Égypte) is jelzi, hogy nem kifejezetten az Amarna-korról szól, először 1938-ban adták ki. C. Aldred munkája egy általános művészettörténeti összefoglalás az 50'-es évekből, Breasted munkája ugyancsak egy általános munka Egyiptomról. A sorból egyedül Antes munkája emelkedik ki. Az Eliade által itt idézett szerzők bár neves kutatók voltak, Eliade azonban összefoglaló, ismeretterjesztő munkáikat idézi.

²⁶ J. Assmann és E. Hornung munkái elsősorban egyes kérdéseket taglalnak átfogóan. A legátfogóbb összefoglaló munkát nem egyiptológus írta: Koch, K.: *Geschichte der ägyptischen Religion von den Pyramiden bis zu den Mysterien der Isis*. Stuttgart – Berlin – Köln, 1993.

Semmiképp sem szeretném így zárni tanulmányomat Eliade tiszteletére rendezett emlékkonferencia kötetében, hiszen egy olyan szerzőről van szó, akit bár ma már nemigen használok egy-egy cikk megírásakor, de akinek olvasása számomra is nagy élményt jelentett. Így el kell azt is mondani, hogy bár az egyes korszakok bemutatása óvatosan kezelendő Eliade munkájában vallástörténete egyiptomi fejezeteinél, az ugyanakkor igaz, hogy más területeken gondolatébresztőleg hatottak művei. A ciklikus időfogalom például az egyiptomi gondolkodásban is jelentős szerepet játszott, és az ezzel foglalkozó szerzők (S. Morenz, Kákósy L., J. Assmann) időnként idézik is Eliadét.²⁷ Érdemes talán megemlíteni, hogy az ilyen jellegű tanulmányok továbbszűrődtek az elméleti szociológia felé is, így például a modern elméleti szociológia egyik legkiemelkedőbb alakja, Niklas Luhmann, amikor az időfogalom je-lentésével foglalkozik, idézi is Assmann ezirányú művét, aki a maga részéről Eliadét említi könyve bevezetésében.²⁸ Mindazon fenntartások mellett, melyeket a fentiekben megfogalmaztam, mindez tehát jól mutatja, hogy minden szükséges és nélkülözhetetlen kritikai el-lenvetés mellett milyen nagyhatásúak voltak Eliade munkái.

IRODALOM

- Assmann, J.: *Ägypten. Eine Sinngeschichte*. Frankfurt am Main, 1999.
Assmann, J.: *Liturgische Lieder an den Sonnengott*. Verlag Bruno Hessling, Berlin, 1969.
Assmann, J.: *Mózes, az egyiptomi*. Budapest, 2003 (ford. Gulyás A.).
Assmann, J.: *Re und Amun – Die Krise des polytheistischen Weltbilds im Ägypten der 18.-20. Dynastie*. Universitätsverlag Freiburg-Schweiz – Vandenhoeck and Ruprecht, Göttingen, 1983.

²⁷ Kákósy L. idevonatkozó idevonatkozó tanulmányaihoz lásd: Kákósy L.: *Az alexandriai időisten*. Osiris, 2001. Az időfogalom c. fejezet (135-190). Kákósy ezirányú kutatásainak jelentőségét jól mutatja, hogy ő írta az egyiptológia nemzetközi alapművének számító *Lexikon der Ägyptologie* idevonatkozó szócikkét is: Kákósy L.: Zeit. In: *Lexikon der Aegyptologie* VI 1361–1371. Eliadét, talán azért is mert egyiptológiai szempontból nem igazán kikutatottak munkái, Kákósy nem említi.

²⁸ Assmann, J.: *Zeit und Ewigkeit im alten Aegypten: ein Beitrag zur Geschichte der Ewigkeit*. Heidelberg, 1975. 10.

- Assmann, J.: *Zeit und Ewigkeit im alten Aegypten: ein Beitrag zur Geschichte der Ewigkeit*. Heidelberg, 1975.
- Davies, N. de G.: *The rock tombs of el Amarna I–VI*, Oxford, 1903–1908.
- Eliade, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története I*. Budapest, 1994 (ford. Saly Noémi).
- Gulyás A.: Templomi nyelvtan és az egyedülálló isten. A luxori templom dekorációs programjának néhány alapelve és jelentése. In: *Ókor IV/4* (2005), 26-32.
- Gulyás A.: The Solar Hymn of Suti and Hor and the Temple of Luxor. A Comparison of God-Concepts. In: *Proceedings of the 7th Tempeltagung*. Harrassowitz, Wiesbaden: Megjelenés alatt.
- Gulyás A.: The Unique Amun-Re at Luxor Temple. In: Mairs, R. – Stevenson, A.: *Current Research in Egyptology 2005 – Proceedings of the Sixth Annual Symposium*, University of Cambridge, 2005. Oxford, 2007. 22-37.
- Habachi, L.: *The second stela of Kamose*. Glückstadt, 1972.
- Kákosy L.: *Az alexandriai időisten. Osiris*, 2001.
- Kákosy L.: *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Budapest, 1998.
- Kákosy L.: *Ré fiai*. Budapest, 1979.
- Koch, K.: *Geschichte der ägyptischen Religion von den Pyramiden bis zu den Mysterien der Isis*. Stuttgart – Berlin – Köln, 1993.
- Kóthay K. A. – Gulyás A.: *Túlvilág és mindennapok az ókori Egyiptomban – Források a Kr. e. 3-2. évezredből*. Miskolc, 2007.
- Lexikon der Aegyptologie VI* 1361-1371.
- Molnár Imre – Kákosy László: *A gyönyörűség dalainak kezdete*, Budapest 1973.
- Redford, D. B.: *Akhenaten, the Heretic King*. Princeton, 1984.
- Sandman, M.: *Texts from the Time of Akhenaten*. Bruxelles, 1938.
- Stewart, H. M.: Traditional Egyptian Sun Hymns of the New Kingdom. In: *Bulletin of the Institute of Archaeology* 6 (1966). 29-74.
- Stewart, H. M.: A Possibly Contemporary Parallel to the Inscription of Suty and Hor. In: *Journal of Egyptian Archaeology* 43 (1957). 3-5.
- Varille: L' hymne au soleil des architectes d' Aménophis III Souti et Hor. In: *BIFAO* 41 (1942).
- Wolf, W.: *Vorlaeuser der Reformation Echnatons*. zaes 1924.

1. ábra

A királyi család ábrázolása (sztélé, ismeretlen lelőhelyről, Berlin)

2. ábra

Udvaroncok hajlonganak a királynak (relief, Mahu sírja, Tell el Amarna)

3. ábra

Nefertiti büsztje (mészkö, Thotmesz szobrász amarnai műhelyéből, Berlin)